

Формування змісту літературного читання молодших школярів: сучасний вимір

Валентина Мартиненко,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту педагогіки НАПН України

У статті розкриваються шляхи оновлення змісту літературного читання молодших школярів на засадах компетентнісного підходу.

Ключові слова: читацька компетентність, зміст літературного читання, принципи відбору змісту читання, організації читацької діяльності молодших школярів, метапредметні, предметні навчальні результати.

Курс літературного читання є початковим у цілісній неперервній системі шкільної літературної освіти. Він ґрунтується на засадах компетентнісного підходу і спрямований на досягнення молодшими школярами предметних, метапредметних і особистісних результатів. В основу розроблення оновленого змісту курсу літературного читання учнів 2–4 класів, його структурування, технологій опрацювання покладено концептуальні ідеї нової редакції Державного стандарту загальної початкової освіти («Літературне читання»), у якому основною метою літературного читання визначено формування читацької компетентності молодших школярів, яка є базовою складовою комунікативної і пізнавальної компетентності, ознайомлення учнів з дитячою літературою як мистецтвом слова, підготовка їх до систематичного вивчення курсу літератури в основній школі» [1, 1].

Сутність читацької компетентності полягає в оволодінні учнями сукупністю знань, умінь, навичок, ціннісних ставлень, які дають змогу їм відповідно до вікових можливостей самостійно орієнтуватися у колі дитячого читання; усвідомлено сприймати зміст текстів різних видів, добирати, аналізувати, інтерпретувати, узагальнювати інформацію, представлену у різних джерелах друкованої продукції, і успішно її використовувати, застосовувати для вирішення навчально-пізнавальних і практичних завдань як на предметному, так і на метапредметному рівні. Набутий читацький досвід забезпечує готовність і здатність молодших школярів до подальшого навчання, пізнання, саморозвитку.

Оновлення змісту літературного читання у початковій школі продиктоване також змінами у сучасному інформаційному освітньому просторі (широкий доступ учнів і користування мережею Інтернет, електронними, аудіовізуальними засобами, у т. ч. дитячими електронними бібліотеками, які містять тексти сучасної, класичної художньої, науково-пізнавальної літератури).

Збільшення питомої ваги комунікативних контактів учнів з мультимедіа засобами вплинуло на їхній темпоритм, особливості сприймання інформації; сприяло розвитку умінь і навичок роботи з невербальним матеріалом; посилило роль відеоряду в осмисленні явищ і подій. Пасивне споглядання розважальної інформації стало для більшості школярів основним способом проведення дозвілля. Як засвідчує практика, все це утруднює читання у традиційному смислі, яке вимагає уваги і зосередження.

Активне користування електронними засобами відчутно позначилося також на мовленні школярів. В активному словнику дітей з'явилося багато нових іншомовних слів, виразів. З одного боку, це є ознакою збагачення словникового запасу учнів, з іншого – спостерігається

збіднення, згрубілість, сленговий характер спілкування між дітьми, що значною мірою є наслідком низької питомої ваги читання учнями високохудожніх творів, на зразках яких освоюється, розвивається мовленнєва культура.

Зазначені чинники обумовили становлення нового типу читача-школяра, для якого притаманні переважно прагматичне ставлення до читання («знайти», «здобути» інформацію), слабо виражена особистісна читацька мотивація, потреба в читанні як засобі проведення цікавого дозвілля, задоволення пізнавальних інтересів, тенденції до фрагментарного, поверхового (на рівні фактальної інформації) сприймання змісту літературних текстів, зниження рівня умінь самостійно працювати з традиційними дитячими друкованими виданнями (художніми, науково-пізнавальними книжками, довідковою літературою, періодикою). У більшості сучасних школярів відсутня потреба в повторному читанні (перечитуванні) навчального матеріалу з метою його глибшого засвоєння.

Оскільки сьогодні письмові (друковані) тексти, з якими стикаються учні, представлені в різних форматах, постає нагальна потреба спеціального навчання дітей самостійно з ними працювати з метою одержання нової, додаткової навчально-пізнавальної інформації, її добору, систематизації, розв'язання практичних завдань тощо. Цей аспект проблеми має знайти ширше відображення в нових навчальних програмах.

Зміна медійних пріоритетів, співвідношення користування учнями електронними засобами і традиційними паперовими виданнями не на користь останніх спонукає до пошуку привабливих, цікавих нових навчальних технологій, які б враховували, задовольняли запити, духовні потреби, пізнавальні інтереси сучасних школярів і стали б впливовим засобом залучення дітей до активної читацької діяльності.

Це, передусім, посилення уваги до формування в учнів позитивних читацьких мотивів, усвідомлення ними значущості читання для особистого розвитку, успішності навчання з усіх шкільних предметів.

Оновлений зміст літературного матеріалу, який різнобічно охоплює сферу інтересів молодших школярів, його емоційність, новизна, художнє оформлення, цікаві форми і методи роботи з текстами творів і дитячими книжками з наданням переваги проблемним, творчим завданням мають переконати учнів у тому, що художня література – це особливий вид мистецтва, а читання – особливий, унікальний засіб задоволення пізнавальних інтересів, пізнання світу і самопізнання, який не можуть замінити ніякі інші засоби масової культури. Як зазначають дослідники Порядна М.Є. і Сухоруков К.М., «у процесі взаємодії з книжкою читач вступає у складний

процес соціальної адаптації, прилучаючись не лише до національних цінностей, але і до всіх аспектів міжкуль-турної комунікації» [4.127].

У контексті компетентнісного підходу до змісту літературного читання посилюється увага до формування умінь, способів діяльності, які мають метапредметний характер. Йдеться, зокрема, про оволодіння школярами повноцінною навичкою читання вголос і мовчки, різними видами читання, продуктивними, технологічними способами самостійного опрацювання текстів різних видів (художніх, науково-пізнавальних, навчальних); способами пошуку, обробки, аналізу організації інформації з навчально-пізнавальною метою; розвитку умінь усвідомлено будувати зв'язні усні й письмові висловлювання відповідно до завдань комунікації. Оволодіння учнями цими вміннями і способами діяльності сприятиме формуванню ключової компетентності шкільної освіти – умінню вчитися.

Коротко прокоментуємо вищесказане.

Оскільки читання здійснюється з різною метою, то застосовуються і різні види читання. Аналітичне (поглиблене) читання передбачає детальне ознайомлення із змістом тексту. Пошукове читання має на меті знайти у тексті відповідь на те чи інше питання, ознайомлювальне – передбачає ознайомлення із змістом тексту загалом, не вдаючись у деталі.

Остаточні ці види читання відпрацьовуються в основній і старшій ланках школи. У початковій школі учні глибше опановують аналітичне читання, оволодівають початковими вміннями інших його видів.

Під час опрацювання текстів різних видів учні, відповідно до своїх вікових можливостей, освоюють прийоми повноцінного сприймання прочитаних і прослуханих художніх, науково-пізнавальних, навчальних творів, спираючись не тільки на текстову інформацію, але і на формальні елементи тексту (жанр, структура, мова); прийоми їх аналізу (розуміння фактичного змісту, основної думки твору, структурний аналіз, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями, героями, фактами; усвідомлення основних понять, ознак, явищ природничого, суспільствознавчого змісту; формулювання запитань до тексту, простих висновків тощо). Особливої ваги у цьому сенсі набуває також питання формування в учнів (переважно 3 – 4 класів) умінь самостійно освоювати зміст значних за обсягом творів (повість, повість-казка), питома вага яких суттєво збільшується під час навчання в основній школі. Йдеться про посилення уваги до розвитку умінь визначати провідну тему таких творів, розуміти цілісний зміст та окремих частин, пояснювати, як вони між собою пов'язані; визначати головних та другорядних персонажів, групувати їх за ознакою ставлення до них письменника та власного ставлення.

Як зазначалося, важливим завданням у змісті літературного читання є інтенсивний розвиток в учнів на уроках і в позаурочний час інформаційних умінь (умінь самостійно усвідомлювати, формулювати свої інформаційні запити, засвоювати і використовувати основні алгоритми пошуку, обробки аналізу інформації відповідно до комунікативних і пізнавальних завдань літературного читання, наприклад, у тексті, дитячій книжці, довідковому, періодичному виданні, медіатексті, на сайті дитячої електронної бібліотеки і т. ін.). Окремо варто виділити вміння школярів задовольняти свої інформаційні запити, користуючись засобами бібліотечно-бібліографічної допомоги, умінь виділяти інформацію із запитання, залучати інформацію, яка знаходиться за межами завдання, використовуючи особистий досвід, знання з інших навчальних предметів.

Цей блок метапредметних умінь сприяє вихованню й розвитку якостей особистості школяра, які відповідають вимогам інформаційного суспільства.

У контексті сказаного варто зробити акцент на тому, що сучасні мультимедійні засоби мають коректно використовуватися у тих навчальних ситуаціях, де вони слугують розвитку інтересу учнів до читання, а також доповнюють традиційні засоби чи компенсують їх відсутність.

У процесі реалізації основної мети курсу літературного читання важливо зберегти баланс між завданнями формування в учнів знань, умінь, досвіду читацької діяльності для розв'язання конкретних навчальних чи практичних завдань і розвитком у школярів сприймання літератури як особливого виду мистецтва, духовної сфери учнів, емоційного відгуку на прочитаний (прослуханий) твір, виховання естетичного ставлення до дійсності, відображеної у художній літературі. У сучасному прагматичному світі ці питання набувають особливої ваги. І художня література у цьому сенсі має неocenенні можливості.

Літературне читання у початковій школі має важливе значення у вирішенні не лише навчальних завдань, а й виховних. Виховний потенціал курсу реалізується у доборі літературного матеріалу, системі завдань, в організації змістового спілкування учнів.

Під час навчання школярі ознайомлюються з доступними їхньому віку високохудожніми творами, духовно-моральний та естетичний зміст яких сприяє розвитку емоційно-чуттєвої сфери, вихованню ціннісного ставлення до прекрасного, формуванню особистісних якостей, що відповідають національним і загальнокультурним цінностям. Традиції українського народу, його звичаї, культуру учні усвідомлюють під час освоєння змісту фольклорних творів. Орієнтування учнів на високодуховні, моральні цінності розвиває у них вміння співвідносити свої вчинки з етичними принципами поведінки людини, формує навички спілкування в колективі, стимулює діалогізм, толерантність.

Оновлений зміст літературного читання визначається на основі таких принципів: тематично-жанрового, художньо-естетичного, літературознавчого, комунікативного-мовленнєвого.

Тематично-жанровий і художньо-естетичний принципи визначають стратегію добору творів для читання за такими основними критеріями:

доступність віку. Зміст творів для дитячого читання, їх жанрово-родові форми добираються з урахуванням особливостей сприймання літератури у молодшому шкільному віці, яке характеризується такими основними ознаками:

- жива, яскрава, емоційна реакція на зміст прочитаного (прослуханого); цілісність вражень;
- перевага наївно-реалістичного характеру сприймання творів мистецтва; ототожнення подій, що відбуваються у творі, з реальною дійсністю;
- характер і повнота сприймання визначаються в першу чергу конкретно-чуттєвим досвідом школяра;
- освоєння сюжетної лінії художнього твору відбувається інтенсивніше, ніж розвиток творчої уяви дитини.

Отже, до кола читання добираються дитячі твори, зміст, тематика, художні образи, характери героїв яких є близькими і зрозумілими дітям, відповідають їхньому життєвому, читацькому, емоційно-чуттєвому досвіду, рівню розвитку мислення, мовлення, пам'яті;

жанрово-родова, тематична розмаїтість: художня література (казки (народні і літературні), легенди, вірші, оповідання, повісті, п'єси, байки); малі фольклорні форми, науково-пізнавальна, енциклопедична література, дитяча періодика – твори для дітей про рідний край, Батьківщину, природу, дітей, сім'ю, взаємини між людьми, навчання, пригоди, фантастика і т. ін.;

висока художня цінність. До кола дитячого читання входять насамперед художні твори словесного мистецтва, зміст яких розкриває школярам багатство і красу навколишнього світу людських взаємин, пробуджує почуття

гармонії, вчить розуміти прекрасне у житті, формує у дитини власне ставлення до дійсності, утворює загальнолюдські духовно-моральні, національні цінності, сприяє розвитку чуттєвої сфери, творчої уяви дитини як домінуючих (провідних) у процесі спілкування з мистецтвом слова. Це найкращі зразки творів для дітей видатних письменників-класиків, сучасних письменників України; зарубіжних письменників;

Художньо-естетичний принцип передбачає встановлення зв'язків літератури з іншими видами мистецтва;

Комунікативно-мовленнєвий принцип є визначальним у мовленнєвому розвитку учнів, формуванні у них досвіду міжособистісного спілкування, комунікації з джерелом інформації. Під час навчання відбувається інтенсивний розвиток всіх характеристик навички читання вголос і мовчки при провідній ролі смислового читання; учні оволодівають прийомами виразного читання, уміннями будувати власні висловлювання за змістом прочитаного (прослуханого), виявляти готовність уважно слухати і розуміти співбесідника, брати участь у діалозі.

Впровадження комунікативно-мовленнєвого принципу передбачає діалогову взаємодію читача з текстом, автором, героями його твору, застосування технологій кооперативного навчання, створення спеціальних навчальних ситуацій (робота в парах, малих групах, колективне обговорення змісту прочитаного, прослуханого, участь у літературній бесіді, рольових літературних іграх, декламація, драматизація тощо), у процесі яких формується культура спілкування.

Літературознавчий принцип передбачає введення до системи підготовки дитини-читача початкових літературознавчих понять, які засвоюються учнями практично, на рівні уявлень. Він реалізується в процесі практичного елементарного аналізу літературного тексту. Об'єктом уваги читача стає слово, що осмислюється ним як засіб створення словесно-художнього образу, за допомогою якого автор виражає свої думки, почуття, ідеї, ставлення до світу. Впровадження цього принципу передбачає усвідомлення учнями на практичному рівні таких понять, як тема, ідея, жанрові особливості твору, автор твору, герой (персонаж), засоби художньої виразності.

Формування читацьких умінь здійснюється в нерозривній єдності з мовленнєвими. Якщо система читацьких умінь **відображає закономірності процесу сприймання твору**, то мовленнєві уміння – **закономірності процесу створення власного висловлювання** за прочитаним (прослуханим). При цьому діти не копіюють текст-зразок, а використовують для побудови власних висловлювань засоби, аналогічні тим, з якими ознайомилися на уроках читання.

По завершенні навчання у початковій школі учні досягають таких основних навчальних результатів:

особистісні результати*:

учень:

- прилучається під час читання до важливих морально-етичних цінностей, культури людських взаємин: має уявлення про те, що таке доброта, дружба, співпереживання, доброзичливість, любов до природи, відповідальність за свої вчинки; з повагою ставиться до батьків, старших людей, традицій українського народу та інших народів;
- розуміє роль систематичного читання для успішного навчання з усіх предметів, у пізнанні навколишнього світу, формуванні загальної культури людини, збагаченні власного життєвого досвіду;
- усвідомлює необхідність знаходження спільної думки, толерантного ставлення один до одного для досягнення

* Особистісні результати учнів розглядаються як досягнення школярів в їхньому особистісному розвитку і не підлягають бальному оцінюванню.

поставленої мети, навчального результату у колективній співпраці (інсценізація, драматизація, читання в ролях, робота в парах і т. ін.);

- дотримує етичних норм поведінки під час перегляду, слухання, обговорення змісту художніх творів поза школою;

метапредметні результати:

у комунікативно-мовленнєвій сфері

учень:

- володіє повноцінною навичкою читання вголос і мовчки як загальнонавчальним умінням: сприймає, розуміє (під час читання, слухання) зміст творів (текстів) різних видів, виділяє в них суттєву інформацію; самостійно готується до виразного читання; добирає та правильно застосовує під час читання, декламації, інсценізації різноманітних творів мовленнєві та позамовні засоби художньої виразності; передає з їх допомогою своє та авторське ставлення до змісту твору;

- володіє уміннями конструктивно-мовленнєвої взаємодії: діалоговою формою спілкування, уважно, зацікавлено слухає і розуміє співбесідника; бере участь у колективній бесіді за прочитаним, розмірковує, доповнює міркування; дотримує мовленнєвий етикет;

- висловлює власні судження щодо прочитаного, прослуханого, спираючись на текст

в інформаційній сфері

- усвідомлює призначення, функції ілюстративного, довідково-інформаційного апарату дитячої книжки (малюнки, обкладинка, титульний аркуш, зміст (перелік) творів, передмова, анотація);

- самостійно визначає орієнтовний зміст різних типів і видів дитячих книжок, спираючись на ілюстративний та довідково-інформаційний апарат книжки;

- самостійно здійснює пошук потрібної книжки, користуючись видами бібліотечно-бібліографічної допомоги (тематичний, алфавітний каталог, бібліографічно-інформаційні видання для дітей);

- самостійно здійснює пошук потрібної інформації, користуючись різними джерелами друкованої продукції (науково-пізнавальні книжки з різних галузей знань, словники, довідники, енциклопедії, періодичні видання для дітей), а також Інтернет-ресурсами дитячої бібліотеки;

- розуміє інформацію, представлену в різних форматах (словесно, у вигляді схеми, таблиці, умовних позначок);

- використовує формальні елементи тексту (підзаголовки, рубрики, виноски, посилання) для пошуку потрібної інформації

у сфері застосування

загальнопізнавальних читацьких умінь

- усвідомлює зміст базових міжпредметних і предметних понять, які відображають істотні зв'язки між об'єктами і процесами (книжка, твір – художній, науково пізнавальний, автор, творчість, спілкування та ін.);

- володіє аналітичним видом читання; ознайомлювальним і пошуковим – з допомогою вчителя, застосовує їх відповідно до мети читання; володіє уміннями стисло, у повному обсязі (усно і письмово) передавати зміст прочитаного;

- розрізняє різні види текстів (художній, науково-пізнавальний, навчальний, довідковий), спираючись на особливості кожного виду (практично);

- самостійно орієнтується у логічній структурі текстів різних видів; застосовує найпростіші прийоми їх аналізу: складає простий план, встановлює послідовність подій у творі, взаємозв'язки між подіями, вчинками героїв, явищами, фактами і т.ін.;

- прогнозує орієнтовний зміст тексту з опорою на заголовки, опорні слова, ілюстрації, невербальну інформацію (таблиці, схеми, графіки і т.ін.);

- визначає тему і основну думку твору;

- формулює нескладні висновки, спираючись на текст; знаходить аргументи, що підтверджують висновки;

- самостійно ставить запитання за змістом прочитаних текстів різних видів;

предметні результати:

- сприймає художню літературу як особливий вид мистецтва;
- розрізняє прозові, поетичні, драматичні, авторські, фольклорні твори (практично);
- правильно називає художній твір за жанровими ознаками (казка, оповідання, вірш, байка і т.ін.);
- розрізняє художні твори за емоційним настроєм;
- визначає героїв твору, висловлює власну думку щодо вчинків персонажів; розуміє авторське до них ставлення;
- сприймає засоби художньої виразності (порівняння, епітет, метафора – без вживання термінів), розуміє їх роль у творі, використовує у мовленні під час переказу, опису, характеристик;
- вміє читати літературний твір в ролях;
- знає (правильно називає) прізвища письменників-класиків, сучасних письменників та їхні твори, з якими неодноразово зустрічалися під час навчання;
- складає коротку анотацію на прочитаний твір.

Література

1. Державний стандарт початкової загальної освіти (Проект) [Текст] // Початкова школа. – 2010. – № 8.
2. *Ісаєва О.О.* Про основні парадигми шкільної літературної освіти [Текст] / О.О. Ісаєва // Всесвітня література в середніх навч. закл. України. – 2011. – № 1. – С. 2–4.
3. Планируемые результаты начального образования [Текст] ; [под ред. Г.С. Ковалевой, О. Б. Логиновой]. – М. : Просвещение, 2009. – 120 с.
4. *Порядина М.Е.* Чтение и книжный рынок в информационном обществе [Текст] / М.Е. Порядина, К.М. Сухоруков. – М., 2006. – 248 с.
5. *Савченко О.Я.* Дидактика початкової школи: підручник для студентів педагогічних факультетів [Текст] / О.Я. Савченко. – К. : Генеза, 2002. – 368 с.
6. *Чепелева Н.В.* Технології читання [Текст] / Н.В. Чепелева. – К., 2004. – 95 с.
7. *Чепелева Н.В.* Психологічна характеристика діалогічного тексту [Текст] / Н.В. Чепелева // Психологія: зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. 1(8). – С. 3–8.